

Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijnsden

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Fred van Kan (voorzitter)
Aart Noordzij
Bert Thissen

	INLEIDING – Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom	8
Het graafschap GELRE BERT THISSEN JEROEN BENDERS	1 / Geboorte van een graafschap ca. 1025-ca. 1200	11
Met medewerking van MICHEL GROOTHEDDE KRIS BRUSSEN	2 / Ontwikkeling tot regionale grootmacht ca.1200-1288	53
	3 / Van graafschap naar hertogdom 1288-ca. 1343	95
Het hertogdom GELRE RUDOLF BOSCH JOHAN OOSTERMAN	4 / Een centraal vorstendom 1339-1423	139
	5 / Schaakspel om de macht 1423-1492	225
	6 / Tussen strijdlust en berusting 1492-1543	271
	TERUGBLIK – Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom	320
	Noten	325
	Literatuur	336
	Verantwoording	351
	Registers	353

Het graafschap **GELRE**

1 / Geboorte van een graafschap
ca. 1025-ca. 1200
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE

2 / Ontwikkeling tot regionale grootmacht
ca. 1200-1288
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE

3 / Van graafschap naar hertogdom
1288-ca. 1343
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE
KRIS BRUSSEN

DE VROEGE GRAVEN VAN GELRE EN ZUTPHEN 13
Het Gelderse grafelijk geslacht 13 / Het Zutphense grafelijk geslacht 16 / Een Gelderse exoot 18 / De stamburchten 19 / Het bezit 21 / Een erfenis van de Hamalanders? 23 / Het 'land' Gelre 26

DE MACHTSPOLITIEKE CONTEXT 27
Keizers en koningen 29 / Koninklijke paltsen 31 / De Saliërs en de Staufen 33 / De bisschoppen van Keulen en Utrecht 36 / Vorstelijk zelfbewustzijn 39

BEVOLKING EN BEWONING 42
Kerken en dorpen 42 / Standen en klassen 46 / Vrijheid of huwelijk? 48

UITBOUW EN CONSOLIDATIE 53
Gelre en zijn burens 53 / Uitbreiding en verdichting 57 / Machtige kastelen 59

HET GRAFELIJK BESTUUR 61
Reizend regeren 61 / Het grafelijk leenhof 65 / Lokaal bestuur 66

STEDEN EN HANDEL 67
Gelderse stadspolitiek 67 / Van hout naar steen 74 / Stedelijke economische ontwikkeling 76 / Handel over lange afstand 77 / De doorvoerhandel 82 / Markten 84

OUDE EN NIEUWE KLOOSTERS 85
Kloosters en kapittels 85 / Grafelijke kloosterstichtingen 87 / Een sterke vrouw 88

TWEE AMBITIEUZE GRAVEN 95
De Slag bij Woeringen 95 / Het Vlaamse pandschap 98 / Insula Dei 100 / Zoon tegen vader 102 / Ambities verwezenlijkt 103 / De hertogstitel 104 / Een Engelse prinses 106

DE ORGANISATIE VAN HET TERRITORIUM 107
De invloed van ridders en steden 107 / De grafelijke raad 109 / De ambtelijke organisatie 111 / Eten of gegeten worden 114 / De grafelijke hofhouding 115 / Landsheerlijke financiën 116 / Een reeks ontginningen 118 / Belasting en krediet 124

EEN SAMENLEVING IN BEWEGING 126
Zelfstandige stadsbesturen 126 / De stedelijke samenleving 129 / Geestelijke en sociale zorg 132 / De dynamiek van het platteland 136

4 / Een centraal vorstendom

1339-1423
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

EEN VERSCHEURD HERTOGDOM 141

Verheffing tot hertogdom 141 / Interne twisten 145 / Een invloedrijke geestelijke aan het hertogelijk hof 150 / De verschrikkingen van de oorlog 151 / De landsheer en de steden 154

EEN AGRARISCHE ECONOMIE 156

Land- en bosbouw op de zandgronden 157 / Akkerbouw en veeteelt in het Rivierengebied 160 / Stad en platteland 162

HANDEL EN WANDEL 163

De rivierhandel 163 / De Hanze 166 / Nijverheid en lokale handel 169 / Een vermogende Arnhemse brouwster 172 / Horigen, ridders en rijken 173 / Buiten de macht, buiten beeld? 176

RUST EN WELVAART 181

Ridderlijk en rusteloos 181 / Bewaker van de ridderlijke rituelen 184 / Hertog tegen wil en dank 185 / Schilders en beeldhouwers 188 / Dienstbare kunst 191 / Trompetters en zangers 193

RELIGIEUS LEVEN: DEVOTIE EN MEMORIE 195

Religieuze gemeenschappen 196 / De loop van het jaar 201 / Bedevaarten 203 / ‘In een ewige memorie’ 206 / Geloofsoverdracht 208 / Geef hun de eeuwige rust 211

LANDSHEER EN STATEN 214

Bestuur en rechtspraak 214 / Medezeggenschap en het verbond van 1418 219 / Dynastieke instabiliteit 222

5 / Schaakspel om de macht

1423-1492
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

HERNIEUWDE STRIID 225

Oplopende spanningen 225 / Zoon tegen vader 228 / Een van de mooiste meisjes van Frankrijk 230 / Hofleven 235 / Stedelijke elites 239

TUSSEN OVERVLOED EN STAGNATIE 241

Economische heroriëntatie 241 / Jaarmarkten en landhandel 243 / Beheersing van de rivieren 247 / Een vijftiende-eeuwse graanhandelaar uit Nijmegen 248 / Inrichting van de stedelijke ruimte 251 / Honger, pest en oorlog 255

HERTOGDOM IN CRISIS 258

Onder Bourgondisch gezag 258 / Strijden om zelfstandigheid 262 / De eerste kronieken van Gelre 266

6 / Tussen strijdlust en berusting

1492-1543
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

EEN LAND VOL HOOP 271

Een eigen hertog 271 / Bevochten onafhankelijkheid 273 / De prijs van vrijheid 279

OORLOG, EXPANSIE EN UITPUTTING 281

Van bezetting naar uitbreiding 281 / Groeiende interne tegenstellingen 286 / Verschuivend economisch zwaartepunt 291

EEN LEVENDIGE STEDELIJKE CULTUUR 296

Scholieren, studenten en geleerden 296 / Beeldsnijders en boekenmakers 302 / Zingen en spelen 308 / Beginnende Reformatie 311

IN EEN GROTER VERBAND 313

Diplomatie, strijd en propaganda 313 / Gelre op de knieën 317 / Terechtgesteld als heks 318

Het hertogdom **GELRE**

Gelre was op het hoogtepunt van zijn macht en aanzien toen het in 1339 een hertogdom werd. Niemand kon voorzien dat er twee eeuwen zouden volgen van interne oorlogen, opvolgingskwesties en bedreigingen van de zelfstandigheid. Ondertussen ontwikkelde Gelre zich ook tot een draaischijf in de handel langs de talrijke rivieren die het land doorsneden; tot een territorium waarin een groot netwerk van veelal kleine steden nauw verbonden was met het leven en de economie van het gevarieerde platteland; tot de bakermat van grote kunstenaars en geleerden en tot de regio waar humanisme, Reformatie en de vroege boekdrukkunst zich manifesteerden op een manier die verschilde van wat omringende gebieden te zien gaven. Gelre was een regio waar mensen doorheen trokken, waar internationale ontwikkelingen zich manifesteerden en weer verdwenen, waar de mensen leefden in grote afhankelijkheid van de natuur, zoals de rivieren die onberekenbare levensaders waren die werden gevreesd en gekoesterd, en langzaamaan getemd.

In de eerste twee eeuwen van het hertogdom waren de crises talrijk, maar Gelre wist eenheid te smeden uit interne verdeeldheid. Steden en ridders hadden eigen belangen en handelden daar vaak naar, maar wisten op belangrijke momenten ook eendrachtig op te treden als spelers tegenover de landsheer. Zo ontstond met vallen en opstaan een systeem van betrokkenheid en medezeggenschap dat aan de basis ligt van wat we wel een mirakel kunnen noemen: terwijl het economisch welvarende Gelre door zijn grillige vorm en omvang kwetsbaar was, maar toch veel kleiner dan Vlaanderen en Brabant, wist het zich in de jaren van toenemende Bourgondische invloed keer op keer te ontworstelen aan buitenlandse grootmachten. Tot in 1543 toch een einde kwam aan dat zelfstandige hertogdom.

◀ De middeleeuwse vestingstad Elburg, na 1392 verder landinwaarts herbouwd, gezien vanaf de dijk rondom de Mheen, de gemeenschappelijke weidegronden buiten de stad.

4 / EEN CENTRAAL VORSTENDOM

1339-1423

EEN VERSCHEURD HERTOOGDOM

Gelre had geografisch gezien rond het midden van de veertiende eeuw min of meer de vorm en omvang die het in de eeuwen daarna zou behouden. Het territorium strekte zich uit van Hattum in het noorden tot Nieuwstadt in het zuiden, en van Vuren in het westelijk Rivierengebied tot Winterswijk in het kwartier van Zutphen: een gebied van circa 5600 km². Het was daarmee qua oppervlakte een van de grootste landsheerlijke territoria in de laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden.¹

De gunstige ligging maakte Gelre tot een belangrijk economisch, politiek en cultureel doorgangsgebied. Het lag ingeklemd tussen de welvarende, stedelijke kustregio's in de Nederlanden (Vlaanderen, Brabant en inmiddels ook Holland) en de dieper landinwaarts gelegen territoria van het Duitse Rijk, met Keulen als grootste handelsmetropool. Bovendien werd Gelre doorkruist door de Rijn, Waal, Maas en IJssel, handelsaders die de belangrijkste economische regio's in West-Europa met elkaar verbonden en een verbinding vormden tussen mensen en culturen. Vanwege zijn centrale ligging

was Gelre een cruciale schakel in het netwerk van Noordwest-Europese territoria. Economische en dynastieke belangen maakten het gebied tot een machtsfactor en een begeerde buit in het spel om de macht. Tegelijkertijd bemoeilijkte de geringe geografische samenhang de ontwikkeling van een krachtig en samenhangend landsbestuur.²

■ Verheffing tot hertogdom

Op 19 maart 1339 verhef Lodewijk de Beier, keizer van het Heilige Roomse Rijk, tijdens een Rijksdag te Frankfurt graaf Reinald II tot rijksvorst en hertog, en het land van Gelre tot hertogdom. Een indrukwekkende oorkonde, waaraan een even indrukwekkend zegel was bevestigd, getuigt hiervan. Het charter wordt bewaard als een van de schatten van het Gelders Archief, net als de documenten waarmee de keurvorsten van het rijk hun instemming betuigden. De verheffing van graaf Reinald II tot hertog droeg niet alleen bij aan zijn persoonlijke prestige, het versterkte ook de politieke en leenrechtelijke positie van Gelre als rijksvorstendom.³

Reinald II, die zijn vader Reinald I in 1316 op een zijspoor had gemanoeuvreerd en in 1326 for-

▲ Een vijftiende-eeuwse portolaankaart van Noordwest-Europa. Dergelijke kaarten met gedetailleerde kustlijnen en kompaslijnen waren bedoeld voor navigatie op zee. De notering ‘Geldrie’ zegt veel over de positie van het hertogdom in Europa.

meel de titel graaf van Gelre aannam, wist die positie optimaal uit te buiten. Europa stond aan het begin van een langdurig en bitter conflict, dat bekendstaat als de Honderdjarige Oorlog (1336-1436), waarin de koninkrijken Frankrijk en Engeland de hoofdrol speelden. In de beginfase van die oorlog speelde Reinald II een kleine maar belangrijke rol. In 1328, het jaar waarin Lodewijk de Beier in Rome gekroond werd tot keizer, stierf de Franse koning Karel de Schone. Zowel de edelman Filips van Valois als de Engelse koning Eduard III van Plantagenet maakte aanspraak op de troon. De Franse hertogen en bisschoppen verkozen de eerste tot koning Filips IV.

Aanvankelijk betuigde Eduard III zijn steun aan de nieuwe koning van Frankrijk, maar daarna verslechterden de verhoudingen en in 1337 riep Eduard III zichzelf uit tot koning van Frankrijk. Reinald was een van zijn bondgenoten. In de beginjaren van deze oorlog presenteerde hij zich bovendien als ‘financieel makelaar’ tussen de Engelse koning en kapitaalkrachtige investeerders op de Brabantse en Nederrijnse kapitaalmarkten, waarbij de Gelderse steden meermaals optraden als borg voor leningen.⁴ In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de goede banden tussen Engeland en Gelre al in 1332 waren

▲ Met deze akte verhef keizer Lodewijk graaf Reinald II tot rijksvorst en hertog. Onderaan staat dat het document is gezegeld door de keizer, maar het zegel ontbreekt.

➤ Ruiterzegel uit 1328 van Reinald II. In zijn rechterhand een zwaard, naar achteren gericht, en in zijn linkerhand het wapen van Gelre met een klimmende leeuw.

bezegeld en verstevigd door het huwelijk van Reinald met de veertienjarige Eleonora van Woodstock, de zus van Eduard III. Van alle Gelderse bruiden was Eleonora zonder twijfel de meest aanzienlijke. Het huwelijk onderstreepte een belangrijke politieke alliantie en was een ongekend prestigeproject. Behalve op het terrein van de internationale politiek was Reinald II actief als wetgever binnen Gelre en verleende hij dijk- en landrechten. In zekere zin

voltooide hij de territoriumvorming van Gelre, want onder zijn bewind kreeg het de geografische en bestuurlijke contouren van wat we tegenwoordig een land zouden noemen. Na 1339 stond hij op het hoogtepunt van zijn macht en prestige, maar lang duurde dit niet. Er ontstond grote onenigheid. Daarin was een hoofdrol weggelegd voor de voormalige overste rentmeester Johan Moliart. Ontginningen en landbezit hadden van Moliart een puissant rijk man gemaakt. Hoewel hij vanaf 1337 geen officiële functie meer had aan het hof, was hij na de landsheer feitelijk de machtigste man. Wat zich precies heeft afgespeeld in de jaren voor Reinalds plotselinge dood in 1343 is onzeker. Voor de meest opzienbarende gebeurtenissen is slechts één eigentijdse bron beschikbaar: de kroniek van Hendrik van Herford uit het dominicanenklooster te Minden, zo'n 250 kilometer oostelijk van Nijmegen. De kroniek verhaalt dat Johan Moliart constateerde dat Reinald zijn verstandelijke vermogens verloor. Hij nam hem in bescherming, hield mensen weg uit zijn omgeving en vond het beter dat Reinald geen gemeenschap meer had met zijn vrouw. Hij verspreidde bovendien het bericht dat ze melaats zou zijn. Niet lang daarna overleed Reinald. Eleonora, diep gekwetst, ook omdat ze als manziek was afgeschilderd, daagde Moliart voor het gerecht. Daar ontkleedde ze zich om de geruchten over haar melaatsheid te weerleggen. Ze klaagde Moliart aan, die ternauwernood ontkwam aan terechtstelling. Hij werd gevangengezet en wist uiteindelijk te ontkomen naar Brabant, waar hij opnieuw carrière maakte, nu als kanselier en raadsheer van de Brabantse hertog.⁵

De verwijdering tussen Reinald en Eleonora sprak al vroeg tot de verbeelding. De Nijmeegse kroniekschrijver Willem van Berchen gaf er in zijn kroniek van Gelre uit 1465 een eigen draai aan, waarmee hij de dramatiek nog aanzette en de kwestie tot een van de centrale conflicten maakte van de Gelderse geschiedenis in de veertiende eeuw.⁶ Volgens Van Berchen kwam het conflict al voor de dood van Reinald in de openbaarheid. Kleinzielige raadsliden, zo schrijft hij, hadden het gerucht verspreid dat Eleonora melaats was en er zo voor gezorgd dat zij

en de hertog elkaar niet meer troffen. Eleonora besloot daarop met haar zoontjes naar Nijmegen te gaan, waar Reinald met zijn raadsliden samen was. Ze betrad het vertrek waar ze tafelden, ontkleedde zich, en vroeg Reinald te bekijken of er enige smet aan haar lichaam was. En terwijl ze verwees naar haar kinderen, zei ze dat zij en Reinald zonder twijfel meer nageslacht zouden hebben gehad als ze niet uit elkaar waren gedreven: 'Misschien zal de tijd nog komen dat het volk van Gelre onze scheiding betreurt.'⁷ Eleonora wees daarmee vooruit naar de twisten die Gelre zouden teisteren en naar het einde van de oude Gelderse dynastie. Reinald zag met spijt dat Eleonora ten onrechte weggestuurd was, zo schrijft Van Berchen, 'en hij stond daar maar, duidelijk in de war, net als de overige leiders met hem. Maar hij leefde niet lang meer.' Van Berchens gedramatiseerde lezing van het verhaal prikkelde de verbeelding van schilders en schrijvers in latere eeuwen. En ook al is bekend dat zijn versie veel verdichting bevat, hij wijst er terecht op dat in de nadagen van het bewind van Reinald II de kiem ligt voor de conflicten die de volgende decennia van de Gelderse geschiedenis tekenen.

▲ Zegel met het wapenschild van Johan Moliart met daarop een springende vis.

► Eleonora van Woodstock met haar twee zoontjes. Ze voorspelt aan Reinald II de rampen van het huis Gelre. Schilderij van Hendrik Jacobus Scholten (tweede helft 19e eeuw).

■ Interne twisten

Vrijwel overal in de Nederlanden, net als elders in Europa, ontstonden in de veertiende eeuw binnenlandse twisten die het gevolg waren van politieke en sociaal-economische belangenstrijd. Ze hingen vaak samen met opvolgingskwesies en vragen over de verhouding tussen publieke en private belangen. Er speelden drie vraagstukken: van wie was het land; behartigden bestuurders, en vooral de vorst en zijn entourage, hun eigen belangen of die van de gemeenschap; en wie oefende controle uit op het gebruik van geweld? Ook in Gelre leidden deze vragen tot jarenlange en vaak bittere twisten. De spanningen werden nog vergroot doordat de samenleving, vermoedelijk meer dan de bronnen ons vertellen, ontwricht raakte door de eerste uitbraak van de pest. De pandemie die in de jaren na 1347 als een dodelijke golf door Europa trok, maakte ook in de Nederlanden veel slachtoffers. De plotselinge dood van minstens een derde deel van de bevolking zal zeker tot economische en sociale wanorde hebben geleid, die de politieke onrust verder deed groeien.⁸

Na de dood van Reinald op 12 oktober 1343 ontstond er al snel ruzie binnen de hertogelijke familie. In het huwelijkscontract tussen Reinald en Eleonora was overeengekomen dat haar kinderen hun vader zouden opvolgen. De vier dochters uit Reinalds eerste huwelijk met Sophia Berthout kwamen daarvoor niet in aanmerking. Maar Reinald III en Eduard, de twee kinderen van Reinald II en Eleonora, waren pas tien en zeven jaar oud, te jong dus om te regeren. De voogdij moest worden geregeld. De rol van Eleonora stond niet ter discussie, maar Jan van Valkenburg, neef en raadsheer van Reinald II, eiste nu als overste rentmeester en lid van de regentschapsraad, een hoofdrol voor zich op. Bovendien bestond er inmiddels verdeeldheid over de te varen politieke koers in het conflict tussen Engeland en Frankrijk, en was er de kwestie van de hoge schuldenlast die Reinald II had opgebouwd.

Vanwege de onzekerheid en onrust die het ontstane machtsvacuüm veroorzaakte, besloten op 1 december 1343 twintig Gelderse steden elkaar te steunen in het beschermen van elkaars rechten. Ze

stelden vast dat ‘tghemeyne lant in groter noet is bleven’, nu het ontbrak aan een meerderjarige opvolger. Ze betoonden hun steun aan de jonge hertog en benadrukten elkaar bij te zullen staan als het belang en de rechten van de steden geschaad werden. Het was de eerste keer dat ze op eigen initiatief een verbond sloten om de eenheid van het hertogdom te waarborgen.⁹

De strijd om een Franse of Engelse oriëntatie in de Gelderse politiek, en daarbij de vraag hoeveel invloed Eleonora had, was nauw verbonden met de keuze van een huwelijkspartner voor Reinald III. Moest hij trouwen met de dochter van de hertog van Gulik, die een hechte band had met Engeland, of met de dochter van de hertog van Brabant, die tot de bondgenoten van Frankrijk behoorde? Op de achtergrond was ook Johan Moliart betrokken, die inmiddels een belangrijk raadsman was van Jan III van Brabant. De Fransgezinde factie wist de overhand te krijgen en Reinald III trouwde op 1 juli 1347 met Maria van Brabant. Dit was tegen de wens van de Engelse koning en van Eleonora, die de jongere broer van Reinald III, Eduard, nog onder haar hoede had. Het leidde al snel tot een verwijdering tussen de broers.¹⁰

Hun onderlinge rivaliteit raakte verbonden met een ander conflict binnen Gelre, dat samenhang met een oorlog tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Twee vooraanstaande Gelderse edelen, Gijsbert van Bronkhorst en Frederik van Hekeren, en hun aanhangers, waren bij deze oorlog betrokken: Bronkhorst koos partij voor Holland, Hekeren voor Utrecht. Reinald was gelieerd aan de partij die in de latere geschiedschrijving de ‘Hekerens’ heten. Eduard kreeg steun van de partij die ‘Bronkhorsten’ wordt genoemd. Beide broers stonden vanaf 1350 lijnrecht tegenover elkaar.¹¹

Ruim tien jaar van strijd volgde, waarin Eduard de positie van zijn oudere broer betwistte en aanhangers van beide partijen elkaar meedogenloos bestreden. Kansen keerden in snel tempo, verdragen werden gesloten én geschonden. Zo bleek een overeenkomst die Reinald en Eduard op 7 april 1355 sloten vijftien dagen later, bij de dood van hun moeder, al achterhaald. Eleonora verbleef op dat

▲ Als heraut van Beieren tekende Claes Heynenszoon dit wapen van hertog Jan III van Brabant aan het eind van de Korte kroniek van Brabant, geschreven door Jan van Boendale.

moment in het Deventer Broederenklooster. In september van hetzelfde jaar werd een nieuwe overeenkomst opgesteld, die de rust moest terugbrengen. In de jaren daarna volgde incident op incident, en telkens waren er pogingen om de rust te laten weerkeren. Op 5 juni 1358 moesten de broers zich onderwerpen aan een arbitrage waarbij de ridders Jan van Meurs en Arnold van Arkel

samen met de vier hoofdsteden als scheidrechters optraden. Het Verdrag van Arnhem van 21 juni 1358 legde de afspraken vast die tussen de partijen waren gemaakt: Eduard zou tot 1360 hertog zijn, oorlog was zonder toestemming van de steden niet toegestaan en de steden stelden een raad van acht ridders aan die moest toezien op de belangen van de broers en van het land van Gelre. Zeven maanden later sloten Reinald, Eduard en graaf Johan van Kleef, samen met 72 ridders en knapen en 33 steden in Gelre en Kleef, zich aaneen in een verbond om vrede tot stand te brengen: de landvrede van 25 januari 1359. Hoe hoopvol dit verbond ook leek, de broederstrijd laaide opnieuw op en in 1360 was het land weer even verdeeld als voorheen.

In 1361 belegerde Reinald Tiel, dat de zijde van zijn broer had gekozen. Maar Eduard, die vanuit Nijmegen met zijn troepen toeschoot, ontzette de stad en nam Reinald gevangen. Hij werd eerst opgesloten in kasteel Rosendaal en vanaf 1365 in kasteel Nijenbeek, gelegen aan de IJssel, niet ver van

Voorst. In de daaropvolgende tien jaar kende Gelre een periode van bloei. In een Hollands-Utrechtse kroniek uit het begin van de vijftiende eeuw staat ‘dat Ghelrelant nye en was so veilich doer te liden alst was in joncheer Edewarts tijden’ [nooit zo veilig was om te begaan als in de jaren van Eduard].¹² Er waren nog wel schermutselingen – ridders die eigenmachtig optraden en bruto geweld niet schuwden –, maar na jaren van interne oorlog ervoer Gelre eindelijk een periode van relatieve rust en welvaart. De aanhangers van Reinald III likten hun wonden, de geopolitieke situatie was gunstig en de pest leek uitgewoed.

In de jaren na 1361 voerde Eduard strijd met verschillende van zijn burens. Op het Europese toneel haalde hij de banden met Engeland aan, terwijl de verhouding met naaste buur Brabant vaak gespannen was. De regeringsjaren van Eduard kwamen op een dramatische wijze ten einde in de slag bij Baesweiler, nabij Aken, die op 21 en 22 augustus 1371 plaatsvond. De hertog van Brabant, Wenceslas, was

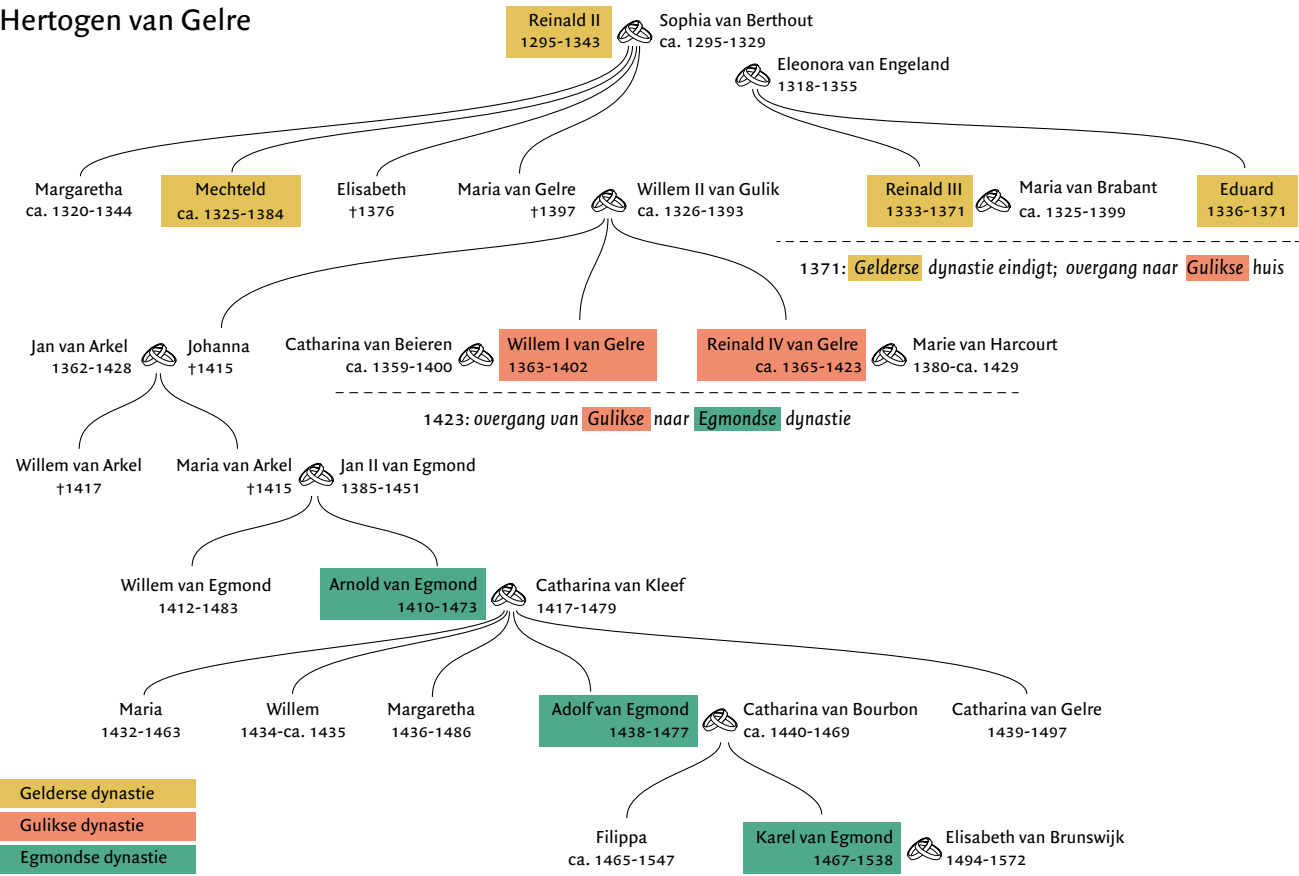
► Miniatuur uit de vijftiende eeuw van de Slag bij Baesweiler, augustus 1371. Deze werd gewonnen door de Gelderse troepen. Meteen na afloop werd hertog Eduard gedood door een pijlschot.

door de keizer benoemd tot vicaris van het Heilige Roomse Rijk: hij was verantwoordelijk voor het handhaven van de rust in het rijk. Toen plunderende troepen door het hertogdom Gulik trokken, was dat voor de hertog een voorwendsel om orde op zaken te stellen en op deze manier zijn macht naar het oosten uit te breiden. Over het precieze verloop verschillen de bronnen van mening, maar in elk geval leidde de komst van Gelderse troepen, te hulp geroepen door de hertog van Gulik, een zwager van Eduard, tot een wending op het slagveld. Brabant, dat aanvankelijk aan de winnende hand was, verloor de strijd. De hertog van Brabant, de graaf van Namen en tal van anderen werden gevangengenomen: een smadelijke nederlaag voor de aanhangers van de keizer. Eduard was voor even de overwinnaar, maar werd toen onverhoeds in het hoofd getroffen door een pijl van een van zijn eigen man-

schappen. Het verhaal gaat dat het een aanhanger van de Hekerens was, die zo Reinald weer in het hertogelijk zadel wilde hijsen. Nu Eduard was overleden, kwam Reinald III vrij. In gevangenschap was hij zo dik geworden, dat de toegang tot zijn vertrek in kasteel Nijenbeek moest worden uitgebroken om hem vrij te laten. Hij kon nauwelijks lopen of paardrijden, melden de bronnen. Meteen nam hij het bestuur ter hand. Hij bevestigde de rechten en privileges van zijn steden en stelde zich verzoenend op jegens zijn voormalige vijanden. Maar zijn gezondheid liet hem in de steek. Reinald III overleed, 102 dagen na zijn jongere broer, op 4 december 1371. Gelre had geen hertog meer en ook geen wettige opvolger. Na de dood van Reinald III begon een volgend hoofdstuk in de partijstrijd. De twisten gingen in alle hevigheid verder, nu met de opvolging van de

Hertogen van Gelre

▲ Genealogisch overzicht met de geboorte- en sterfjaren van de hertogen van Gelre (eind 13e-midden 16e eeuw).

▲ De toren van kasteel Nijenbeek, aan de IJssel, waar hertog Reinald III jarenlang zat opgesloten. Tegenwoordig rest er slechts een ruïne.

hertog als inzet. In deze successieoorlog speelden twee dochters uit het eerste huwelijk van Reinald II, en dus halfzussen van Reinald en Eduard, een hoofdrol. Mechteld, die inmiddels voor de tweede maal weduwe was, maakte aanspraak op de hertogstitel. Maria was negen jaar eerder getrouwd met Willem II, hertog van Gulik. Ze hadden inmiddels drie kinderen: Johanna, Willem en Reinald.¹³ Aanvankelijk was het helemaal niet zo duidelijk wie de beste papieren had voor de opvolging. De

▲ Juwelenkistje van Mechteld van Gelre, met daarop de wapens van Gelre, Berthout en Kleef (respectievelijk die van haar vader, moeder en tweede man).

zussen verklaarden enkele dagen na de dood van hun halfbroer dat ze zich zouden houden aan een uitspraak hierover van de vier hoofdsteden en de ridders van Gelre. Intussen zocht Willem II van Gulik toenadering tot de Bronkhorsten om zijn zoon in het zadel te helpen. Mechteld sloot op haar beurt verbonden met Kleef en Berg en liet zich bijstaan door voormalige aanhangers van Reinald III, de Hekerens. Al snel kreeg ze ook steun van Johanna van Brabant, met wie ze hecht bevriend was. Net als zij had Johanna een afkeer van de Gulikers, die hertog Wenceslas, haar echtgenoot, na de slag bij Baesweiler gevangen hadden genomen. Oude vijandschappen speelden op en binnen enkele weken leidde de kwestie van de opvolging tot het opblaaien van de binnenlandse oorlog. In de loop van 1372 raakte Gelre diep verdeeld en viel het uiteen in twee partijen. Mechteld trouwde kort daarna met de aanzienlijke Hollandse edelman Jan van Blois, die zijn kans schoon zag om aan invloed te winnen. De strijd was verwarrend, de twee partijen veroverden steden, verloren ze weer, en Jan van Blois verliet Gelre schielijk. De al aangehaalde Hollands-Utrechtse kroniek vermeldt daarover: ‘Graaf Jan bedacht zich dat deze oorlog niet makkelijk tot een einde zou kunnen komen [...] en hij keerde terug naar Schoonhoven waar rust heerste.’¹⁴ Mechteld beleefde maar weinig plezier aan haar derde huwelijk.

Een invloedrijke geestelijke aan het hertogelijk hof

Hendrik van Steenberg (ca. 1330-1395)

▲ Wapen van Hendrik van Steenberg als proost van het Walburgkapittel. Het wapenschild toont een klimmende leeuw en wordt vastgehouden door Walburga, die staand is afgebeeld. In de rand is de naam van Hendrik vermeld.

Een van invloedrijkste mensen binnen het hertogdom Gelre in de late veertiende eeuw was Hendrik van Steenberg. Hij was een telg uit een bastaard-geslacht: zijn vader was hoogstwaarschijnlijk een bastaardzoon van hertog Reinald I. Hendrik en zijn vijf broers werden in oorkonden door de hertogen Reinald III en Eduard veelal aangeduid als ‘lieve neve’.

In de partijstrijd tussen Reinald III en Eduard kozen de gebroeders Van Steenberg partij voor die laatste. Als zijn vertrouwelingen maakten zij stuk voor stuk carrière in hertogelijke dienst. Hendrik duikt in de bronnen op in 1364, toen hij samen met zijn oudere broer Reinald, die op dat moment rentmeester van de Veluwe was, voor besprekingen met het stadsbestuur in Arnhem verbleef. In 1369 werd hij door hertog Eduard tot proost van het Sint-Walburgkapittel benoemd, het hoogste geestelijk ambt dat Gelderse hertogen konden vergeven. Kort daarna volgde een benoeming tot proost van het Sint-Salvatorkapittel (Oudmunster) in Utrecht.

Hendrik van Steenberg is een goed voorbeeld van een geestelijke die een belangrijke rol vervulde aan het Gelderse hof. Als lid van de hertogelijke raad behoorde hij vanaf 1369 tot de vertrouwelingen van hertog Eduard. Hij was hertogelijk zegelbewaarder en overste rentmeester. In die laatste functie stond hij aan het hoofd van de landsheerlijke financiële organisatie. Met deze stapeling van functies moet Hendrik naast sociaal prestige ook enorm veel macht en inkomsten hebben ver-

worven. In 1372 kon hij aanspraak maken op de helft van de tolinkomsten van Lobith, wat zijn fortuin aanzienlijk vermeerderd zal hebben. Een jaar later, na de dood van zijn broer Peter, werd hij beleend met kasteel Nijenbeek.

Na de chaotische jaren van partijstrijd tussen 1372 en 1377 wist Hendrik ook onder Willem van Gulik zijn oude posities aan het hof weer in te nemen. Als landrentmeester – een functie die hij tot 1390 met tussenpozen zou vervullen – bracht hij de landsheerlijke financiën weer op orde, onder meer door de rekeningen van de rentmeesters, ambtmannen en tollenaars jaarlijks aan een nauwgezette controle te laten onderwerpen. Daarmee wist hij een blijvend stempel te drukken op de hertogelijke financiële administratie. Tussen 1388 en 1390 trad hij meerdere malen op als stadhouder, wanneer hertog Willem I van Gelre op reis was.

Kort na 1390 lijkt Hendrik zich uit de Gelderse politiek te hebben teruggetrokken. Hij richtte zijn aandacht nu op zijn rol als proost van het kapittel van Oudmunster te Utrecht, waar hij op 27 juli 1395 overleed.

Een tastbare herinnering aan Hendrik is te vinden in Arnhem. In 1389 verkocht hij daar zijn huis aan de zuidzijde van de Markt aan hertog Willem, die het omvormde tot zijn stadsverblijf. Hertog Arnold bouwde het later uit tot een van zijn residenties. Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw zou dit hertogelijk hof uitgroeien tot het bestuurscentrum van het hertogdom. Nog altijd is dit de plek waar het provinciebestuur zetelt.¹⁵

Deze twee tekeningen naar portretten van Mechteld van Gelre en haar derde echtgenoot Jan van Blois zijn opgenomen in het *Recueil d'Arras*. Dit zestiende-eeuwse manuscript bevat portretten van Europese vorsten en enkele kunstenaars.

Terwijl de oorlog voortduurde, mislukten verschillende pogingen om het land van Gelre bijeen te houden en vrede te sluiten. In 1374 sloten Maria en Mechteld een overkomst om het hertogdom onderling te verdelen. Maria en haar man Willem van Gulik kregen Gelre ten zuiden van de Waal, terwijl Mechtelds heerste over Gelre noordelijk van deze rivier. Na Mechtelds dood zou heel Gelre toevallen aan Willem van Gulik, de zoon van Maria en Willem. Drie jaar hield de overeenkomst stand. In 1377 werd de strijd hervat. Willem, dertien jaar oud, was door de keizer met Gelre beleend en hij maakte, gesteund door zijn vader, meteen aanspraak op het hele hertogdom. Gestaag veroverde hij Gelre benoorden de Waal en twee jaar later moest Mechteld haar nederlaag erkennen, al mocht ze zich hertogin van Gelre blijven noemen. Ze trok zich terug in Huissen, waar ze in 1384 overleed. Willem was vanaf 1379 de onbetwiste hertog van Gelre. Hij noemde zich Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen. In de latere geschiedschrijving staat hij bekend als Willem I van Gelre.

■ De verschrikkingen van de oorlog

De oorlogen en interne twisten hadden een verwoestende uitwerking op steden en dorpen, en vormden

een bedreiging voor ieder die op weg was. Er heerste een genadeloze terreur, die de levens van mensen in heel het land raakte. Het verhaal over die oorlogen van meer dan zeshonderd jaar geleden laat zien waarom de Hekerense en Bronkhorstse twisten een oertrauma werden in het Gelders bewustzijn.

De strijd was negen jaar gaande toen er voor de zoveelste maal werd geprobeerd orde in de chaos te scheppen: de al genoemde landvrede van 25 januari 1359. In de oorkonde waarin de bepalingen ervan zijn vastgelegd, is omstandig beschreven hoe de toestand van het land was:

het staat er rampzalig voor in het land, en schanddaden en gewelddadigheden vinden al lange tijd plaats en gebeuren nog dagelijks op de wegen en op het land. Ze treffen de koopman, pelgrim, priesters, ridders, knapen, joden, christenen, schippers, geleerden en ongeletterden, religieuzen en leken, en iedereen, tot welke partij ze ook behoren. Deze wreedheden en gewelddadigheden nemen van dag tot dag eerder toe dan dat ze minder worden.¹⁶

Deze verbondstekst, bedoeld om in grote eendracht tot afspraken te komen, schetst in een paar zinnen de rampzalige situatie na jaren van oorlog in het